

چکیده:

تعاون به معنای یاری‌رسانی و همکاری متقابل میان افراد برای دستیابی به اهداف مشترک، از اصول بنیادین حیات اجتماعی و آموزه‌های اسلامی است. این مفهوم در قرآن کریم و روایات، ضمن تأکید بر همکاری در امور نیک و تقوی، به عنوان عاملی مؤثر در تقویت روابط اجتماعی، افزایش همدلی، اعتماد و کاهش تعارضات معرفی شده است. ارتباطات اجتماعی، که بر پایه تعامل متقابل و انتقال پیام میان افراد و گروه‌ها استوار است، زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت جمعی و همبستگی اجتماعی می‌باشد. تعاون به واسطه تقویت درک متقابل و همدلی، موجب حفظ عزت نفس افراد و ارتقای کیفیت روابط انسانی می‌شود. همچنین، تجربه‌های تاریخی و معاصر جوامع اسلامی نظیر سنت‌های مواسات و انفاق در صدر اسلام، نهاد وقف و فعالیت‌های نهادهای مردم‌نهاد معاصر، نقش برجسته‌ای در ایجاد امنیت، عدالت، انسجام و توسعه پایدار ایفا کرده‌اند. از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی، تکرار تعاملات تعاون‌آمیز موجب افزایش اعتماد و بهبود روابط فردی و سازمانی است. در نهایت، توسعه فرهنگ تعاون در سطوح فردی و جمعی، کلید پیشرفت، سلامت و پایداری جوامع اسلامی و انسانی است که می‌تواند از تعارضات و آسیب‌های اجتماعی جلوگیری کرده و مسیر توسعه انسانی را هموار سازد. این پژوهش با رویکردی تحلیلی-توصیفی، اهمیت و نقش حیاتی تعاون در تقویت روابط اجتماعی از منظر آموزه‌های اسلامی را مورد بررسی قرار داده است.

کلیدواژه: تعاون، روابط اجتماعی، آموزه‌های اسلامی، همیاری اجتماعی، وحدت اجتماعی

^۱ . سطح ۲، اهواز مدرسه علمیه فاطمه الزهرا علیها السلام، zenabshamszadeh@gmail.com

مقدمه

تعاون به عنوان یکی از ارزش‌های بنیادین در آموزه‌های اسلامی، جایگاهی ویژه در ساختار اجتماعی مسلمانان دارد. اسلام با تأکید بر همکاری و همیاری میان افراد، نه تنها به برآورده شدن نیازهای مادی و معنوی جامعه می‌اندیشد، بلکه آن را عامل تحکیم پیوندهای انسانی و تقویت روحیه برادری می‌داند. مسأله اصلی این پژوهش بررسی این است که تعاون چگونه می‌تواند در پرتو تعالیم اسلامی به عنوان یک سازوکار اجتماعی، روابط میان افراد را مستحکم‌تر سازد و مانع بروز گسست‌های اجتماعی گردد. اهمیت این موضوع در عصر حاضر که جوامع با چالش‌هایی همچون فردگرایی افراطی، کاهش اعتماد اجتماعی و تضعیف روابط انسانی مواجه هستند، بیش از پیش آشکار می‌شود؛ چرا که بازگشت به ارزش‌های اصیل دینی می‌تواند راهکاری مؤثر برای بازسازی سرمایه اجتماعی و ارتقای همبستگی باشد. تاکنون پژوهش‌های متعددی در زمینه تعاون از منظر قرآن و سنت صورت گرفته است؛ برخی بر آثار اقتصادی آن تمرکز داشته‌اند و برخی دیگر به ابعاد اخلاقی و فرهنگی آن پرداخته‌اند. در این تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی به کار گرفته می‌شود و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای، آیات و روایات مرتبط بررسی و تحلیل خواهد شد. فرضیه اصلی این پژوهش آن است که تعاون، بر اساس آموزه‌های اسلامی، به صورت مستقیم و غیرمستقیم موجب تقویت روابط اجتماعی و افزایش اعتماد و همبستگی میان افراد می‌شود. هدف نهایی نیز ارائه الگویی مبتنی بر تعالیم اسلامی برای گسترش فرهنگ همکاری و همیاری در جامعه معاصر است، به گونه‌ای که این الگو بتواند هم در سطح فردی و هم در سطح اجتماعی، بنیان‌های وحدت و ارتباطات سالم را استحکام بخشد.

۱- مفاهیم

۱-۱- تعاون در لغت و اصطلاح

تعاون در لغت به معنای «یاری رساندن و کمک متقابل میان افراد» است؛ به گونه‌ای که هر یک، دیگری را در انجام کار یا رسیدن به هدفی مشترک یاری می‌کند. این واژه از ریشه «عون» به معنای کمک و یاری گرفته شده است و در قالب باب «تفاعل» دلالت بر مشارکت و همیاری دو یا چند نفر دارد. در

متون لغوی، تعبیری چون «أعان بعضهم بعضاً»^۱ «تبادل المساعدة والمؤازرة»^۲ و «تساعد، تعاضد، تكاتف، تآزر»^۳ برای تعریف این واژه به کار رفته است. همچنین، لغویان بزرگی همچون سیبویه در توضیح این واژه بیان کرده‌اند که «تعاونوا و اعتنوا» هر دو به معنای یاری متقابل است و صحت واو در «اعتنوا» به سبب هم‌معنا بودن آن با «تعاونوا» دانسته شده است.^۴ در برخی منابع نیز کاربرد آن همراه با حرف جر «علی» به معنای همدستی یا همیاری در امری خاص آمده است، مانند: «تعاونوا علی البر» یا «تعاونوا علیه».^۵

در اصطلاح نیز تعاون به معنای تعاون در اصطلاح مکتب الهی عبارت است از همیاری و یاری‌رسانی آگاهانه و قانونمند میان افراد جامعه، به‌گونه‌ای که یک فرد در مسیر انجام عمل خیر و تقوا، اسباب و مقدمات لازم را برای دیگری فراهم آورد و او را در طاعت الهی یاری دهد، و از هرگونه کمک در مسیر گناه، تعدی و ظلم خودداری نماید. این همکاری، نه به معنای صرف اشتراک در یک فعل واحد، بلکه به معنای اعانت در فراهم‌آوردن شرایط و امکانات لازم برای تحقق عمل مشروع و نیکو است.^۶ از منظر شریعت، تعاون مطلقاً پسندیده نیست، بلکه مشروعیت آن وابسته به مطابقت با معیارهای «بر» و «تقوا» است.^۷

^۱ حیدری، معجم الأفعال المتداولة و مواطن استعمالها. ص ۵۳۰؛ مصطفی، المعجم الوسيط. ج ۲، ص ۶۳۸؛ حمیری، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکولم، ج ۷، ص ۴۸۴۲

^۲ دار المشرق. المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة. ص ۱۰۳۷

^۳ همان

^۴ ابن سیده، و هندای، المحکم و المحيط الأعظم. ج ۲، ص ۳۶۸؛ ابن منظور لسان العرب، ج ۱۳، ص ۲۹۸

^۵ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۱۱۵؛ زمخشری، أساس البلاغة، ص ۴۴۰

^۶ مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۴، ص ۲۵۳

^۷ تهرانی، تعاون. ص ۲۹-۳۶

مستند قرآنی این اصطلاح آیه «وَتَعَاوُنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوُنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ؛ و همدیگر را بر نیکی و پرهیزکاری یاری کنید و بر گناه و دشمنی یاری نکنید»^۱ است و در روایت نیز بر آن صحه وجود دارد پیامبر اکرم (ص): «خَيْرُ إِخْوَانِكَ مَنْ أَعَانَكَ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ وَصَدَّكَ عَنْ مَعَاصِيهِ»^۲ بهترین برادر تو کسی است که تو را بر طاعت خدا یاری دهد و از معصیت باز دارد» امام صادق علیه السلام نیز می فرماید: «وَاللَّهُ فِي عَوْنِ الْمُؤْمِنِ مَا كَانَ الْمُؤْمِنُ فِي عَوْنِ أَخِيهِ؛ خداوند همواره یار مؤمن است تا زمانی که او یار برادر دینی خود باشد.»^۳

۱-۲- روابط اجتماعی در لغت و اصطلاح

«ارتباطات» جمع واژه «ارتباط» است این واژه عربی و از ماده «ربط»، به معنای «بستن» است و به معنی پیوند دادن و مواصلت کردن است^۴ و به مجموعه وسایل و عواملی که به وسیله آنها ایجاد ارتباط می شود، مانند وسایل نقلیه، وسایل مخابرات، مطبوعات، رادیو و تلویزیون و... گفته می شود^۵ مشتقات آن در قرآن کریم، پنج بار آمده که عبارت اند از «رباط» «یربط» «رابطوا» «ربطنا»^۶.

در تعریف اصطلاحی ارتباط آمده است که ارتباط یعنی انتقال افکار با گیرنده پیام در یک مورد و مسئله معین جهت ایجاد همانندی (اشتراک فکر) از این رو محققان ارتباطات را انتقال پیام از سوی فرستنده برای گیرنده، مشروط بر آن که در گیرنده پیام، مشابهت معنا بامعنای موردنظر فرستنده پیام ایجاد شود تعریف کرده اند.^۷

۱. مائده: ۲

۲. ورام، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام. ج ۲، ص ۱۱۹

۳. نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. ج ۱۲، ص ۴۱۳

۴. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱، ص ۱۳۷۹

۵. همان، ص ۱۱۱

۶. قصص، ۱۰ / مهنا، لسان اللسان: تهذیب لسان العرب، ص ۴۶۱.

۷. ارزانی، اهتمام، «الگوی ارتباطات میان فرهنگی مسلمانان با مسیحیان در قرآن کریم ص ۹۱.

اجتماع در لغت اجتماع به معنی «گرد هم آمدن، جمع شدن» که برای گرد هم آمدن دو نفر نیز می‌گویند^۱ این واژه مترادف با «جامعه، ازدحام، تجمع، گردهمایی، دسته، گروه، محاق» است و با توجه به اینکه لفظ «جامعه»، از لحاظ لغوی، اسم فاعل مؤنث از مصدر «جمع»، به معنای گرد کردن، گرد (هم) آوردن، فراهم کردن یا آوردن و برهم افزودن است و بنابراین به معنای گردآورنده، فراهم‌کننده یا آورنده، برهم افزاینده و دربرگیرنده خواهد بود.^۲ می‌توان گفت این اجتماع نیز همین معنا را دارد.

در فرهنگ اصطلاحات قرآن کریم، معادل «اجتماع و مجتمع» واژه «المُجتمع» است که به گروهی از افراد اشاره دارد که در منطقه‌ای خاص ساکن‌اند، فرهنگ و سبک زندگی مشترکی دارند و هدف جمعی را دنبال می‌کنند. نمونه‌های اجتماعات شامل حوزه‌های شهری، شهرها، شهرستان‌ها، محله‌ها و روستاها هستند.^۳ در قرآن ۷۲ واژه مرتبط با ارتباطات اجتماعی وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: «جامعه»، «الجمع»، «قوم»، «شعب و قبیله» و «أمت».^۴

ارتباطات اجتماعی فرآیندی است که انتقال پیام و معانی میان جمعی را ممکن می‌سازد و دارای پنج رکن اصلی است: فرستنده، گیرنده، پیام، وسیله ارتباط و اثر ارتباط.^۵ این ارتباط مستلزم وجود بیش از یک نفر است و می‌تواند در سطوح کوچک یا بزرگ برقرار شود. ارتباط اجتماعی به معنای ایجاد رابطه میان دو نفر یا بیشتر است که با واکنش متقابل همراه بوده و بدون معنا نیست. این روابط می‌توانند به شکل‌های فیزیکی مانند نگاه، مکالمه یا مشارکت در فعالیت‌ها و شبکه‌های اجتماعی نمود پیدا کنند و مستلزم نقش‌پذیری و عضویت افراد در گروه‌هاست.^۶

۱. رفیق، موسوعه مصطلحات اصول عند المسلمین، مصطلحات اصول الفقه عند المسلمین، ص ۹

۲. دهخدا لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، ص ۹۲

۳. همان

۴. زرنگار، «مفهوم شناسی واژه‌های ارتباطات اجتماعی در قرآن کریم»، ص ۱۶۰-۱۶۳

۵. اسکندری، چابکی درزایی، عوامل مؤثر در عناصر ارتباطی از دیدگاه قرآن کریم، ص ۴

۶. لطفی، قرآن و اصول ارتباطات اجتماعی، دانشکده اصول‌الدین، ص ۱۷/ ساروخانی، جامعه‌شناسی ارتباطات، ص ۳۲/ حسن پور، وهمکاران «بررسی عوامل مؤثر بر ارتقاء تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری (نمونه موردی: میدانچه جلفا - اصفهان)، ص ۲

۳. کاهش تعارضات اجتماعی: با تقویت فهم مشترک، احترام متقابل و تقدم منافع جمعی بر فردی، زمینه‌های بسیاری از اختلافات و تنش‌های اجتماعی از میان می‌رود.

۴. نمونه‌های تاریخی: تجربه جامعه مدینه در صدر اسلام، سنت وقف، مواسات و انفاق، نمونه‌هایی موفق از اجرای عملی تعاون بوده که به انسجام اجتماعی و توسعه پایدار کمک کرده است.

۵. نمونه‌های معاصر: فعالیت نهادهای مردم‌نهاد و خیریه‌ها در کشورهای اسلامی، به‌ویژه در شرایط بحران مانند جنگ یا بلایای طبیعی، نشان‌دهنده استمرار نقش مؤثر تعاون در کاهش آسیب‌ها و تقویت همبستگی است.

۶. چالش‌ها و کاستی‌ها: برخی تعاونی‌های اقتصادی امروزی، به دلیل تمرکز بر منافع مادی، از فلسفه معنوی و اجتماعی تعاون اسلامی فاصله گرفته‌اند، که این امر نیازمند بازگشت به مبانی اصیل است.

بنابراین تعاون در نگاه اسلامی، همکاری آگاهانه و قانونمند در مسیر خیر و تقوا است که مشروعیت آن بر پایه معیارهای «برّ» و «تقوا» تعریف می‌شود. این اصل اساسی حیات اجتماعی، نقش مهمی در ایجاد همبستگی، افزایش اعتماد متقابل و کاهش تعارضات دارد. ارتباطات اجتماعی به‌عنوان بستر شکل‌گیری تعاون، با ایجاد درک متقابل و همدلی، روابط انسانی سالم را تقویت کرده و عزت نفس افراد را حفظ می‌کند. تجربه‌های تاریخی مانند جامعه مدینه در صدر اسلام، نهاد وقف، مواسات و انفاق، و نمونه‌های معاصر همچون فعالیت نهادهای خیریه و مردم‌نهاد در بحران‌ها، نشان می‌دهد که تعاون می‌تواند موتور محرک انسجام اجتماعی، عدالت و توسعه پایدار باشد. این همکاری‌ها، با کاشت بذر اعتماد و تقویت حس تعلق، سرمایه اجتماعی ارزشمندی را ایجاد می‌کند که موجب تسهیل روابط و کاهش هزینه‌های تعاملات می‌گردد. در نهایت، ترویج فرهنگ تعاون بر اساس آموزه‌های اسلامی، راهکاری کارآمد برای پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی، حفظ وحدت، مقابله با بحران‌ها و حرکت در مسیر پیشرفت و سلامت پایدار جوامع است.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. احمدوند، فردین. مکارم اخلاق در صحیفه سجادیه. قم: نشر زائر، ۱۳۹۱ ه.ش.
۲. آذرنگ، پوریا، رضایی، میرسالاری، امیرحسین. "نقش اعتمادسازی و همکاری متقابل در بهبود سرمایه اجتماعی در ایران". تحقیقات جدید در علوم انسانی، ۶(۱)، ۱۳۹۴، ص ۱۷۵-۱۹۲.
۳. ارزانی، حبیب‌رضا، و اهتمام، حامد. "الگوی ارتباطات میان فرهنگی مسلمانان با مسیحیان در قرآن کریم". الهیات تطبیقی (علمی پژوهشی)، سال ششم، شماره چهاردهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۴، ص ۹۱.
۴. اسکندری، علی، و چابکی‌درزآبی، رامین. "عوامل مؤثر در عناصر ارتباطی از دیدگاه قرآن کریم". مطالعات میان‌رشته‌ای در رسانه و فرهنگ، سال دوم، شماره دوم، ۱۳۹۱ ه.ش، ص ۴.
۵. بیدرام، روح‌الله. پاسخ‌نامه وقف. ۱ ج. مشهد مقدس: آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، ۱۳۹۷.
۶. تهرانی، مجتبی. تعاون. ۱ ج. تهران، ۱۳۸۹.
۷. جادالمولی، محمد احمد. قصه‌های قرآنی. ۱ ج. قم: پژوهاک اندیشه، چاپ دوم، ۱۳۸۰ ه.ش.
۸. جعفر، علوی گنابادی. مهارت‌های زندگی با نگاه دینی. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۹۲ ه.ش.
۹. حسن‌پور، آناهیتا، امیدواری، سمیه، و صدرارحامی، محمدحسین. "بررسی عوامل مؤثر بر ارتقاء تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری (نمونه موردی: میدانچه جلفا - اصفهان)". معماری‌شناسی، دوره ۱، شماره ۵، ۱۳۹۷، ص ۲.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. ۱ ج. تهران.
۱۱. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه. ۱۵ ج. تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۳۷ ش.
۱۲. دهقانان، حامد، امیری، مقصود، ترکستانی، محمدصالح، و مصلائی‌زاده، فریده. "الگوی همکاری مبتنی بر اعتماد در بازرگانی بین‌الملل؛ تحلیلی بر نقش تفاوت‌های فرهنگی ایران و چین". نشریه علمی‌پژوهشی مدیریت کسب و کارهای بین‌المللی، ۷(۴)، ۱۴۰۳، ص ۸۳-۱۰۲.
۱۳. زرنگار، احمد. "مفهوم‌شناسی واژه‌های ارتباطات اجتماعی در قرآن کریم". فصلنامه سراج منیر، شماره ۱، سال اول، زمستان ۱۳۸۹ ه.ش، ص ۱۶۰-۱۶۳.
۱۴. ساروخانی، باقر. جامعه‌شناسی ارتباطات. تهران: اطلاعات، چاپ سوم، ۱۳۷۱ ه.ش.

۱۵. سوادکوهی، سحر، عریضی سامانی، حمید رضا و عسگری، کریم، بررسی رابطه نزاکت، احترام و ارتباط غنی‌شده با انرژی رابطه‌ای: نقش میانجی جو اعتماد و احترام. پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، ۱۰(۱)، ۲۰-۱.
۱۶. صداقت‌نژاد، باقر، و رضایی، آذرمدخت. "تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی بر کاهش تعارضات و افزایش رضایتمندی زناشویی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، ۱۳۹۰ ه.ش.
۱۷. طالقانی، محمود. پرتوی از قرآن. ۶ ج. تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم، ۱۳۶۲ ه.ش.
۱۸. طباطبایی، محمدحسین. المیزان فی تفسیر القرآن. ج ۱۳. قم: اسماعیلیان، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ه.ش.
۱۹. عزتی، مرتضی، قیصری، رجبعلی، و صدور، گودرز، تعاون در قرآن و تعاونی اقتصادی. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۱۲(۴۲)، ۱۴۰۲.
۲۰. قدرت‌الله، انصاری، و محمدجواد، فاضل‌لنکرانی. احکام و حقوق کودکان در اسلام. ج ۱. قم: مرکز فقهی ائمه اطهار (ع)، ۱۳۹۲ ه.ش.
۲۱. کاظم، قاضی‌زاده. تفسیر موضوعی ۲. قم: دانشگاه قرآن و حدیث، مرکز آموزش الکترونیک، چاپ اول، ۱۳۹۴ ه.ش.
۲۲. کوئن، بروس. مبانی جامعه‌شناسی. ترجمه غلامعلی توسلی و رضا فاضل. تهران: نشر سمت، ۱۳۹۸.
۲۳. لطفی خاچکی، بهنام، ایمانی جاجرمی. (۲۰۲۰). مطالعه موانع شناساندن مسائل اجتماعی به جامعه توسط سازمان‌های مردم‌نهاد با روش نظریه مبنایی. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، ۱۹(۱)، ۱۳۱-۱۶۰.
۲۴. لطفی، علی. قرآن و اصول ارتباطات اجتماعی. رساله دکتری، دانشکده اصول‌الدین، ۱۳۸۹.
۲۵. محمدرشید، رضا. تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. ج ۶. بیروت - لبنان: دارالمعرفه للطباعة و النشر، چاپ اول، ۱۴۱۴ ه.ق.
۲۶. محمود، طالقانی. پرتوی از قرآن. ج ۴. تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ چهارم، ۱۳۶۲ ه.ش.
۲۷. مرتضی حسینی‌فاضل، و محمود محمد. معرفی اماکن مکه مکرمه. تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۱ ه.ش.

۲۸. مسعود، شکوهی. مهارت‌های زندگی در حج. تهران: نشر مشعر، مرکز تحقیقات حج، ۱۳۹۱ ه.ش.
۲۹. معینی‌پور، مسعود. و همکاران. حج در اندیشه سیاسی اجتماعی مقام معظم رهبری. ۱ ج. تهران: مشعر، ۱۳۹۳.
۳۰. میرمعزی، سیدحسین. "رقابت و تعاون در نگرش اسلامی". اقتصاد اسلامی، ۸(۲۹)، ۱۳۸۷، ص ۳۳-۷.

منابع عربی

۳۱. ابن سیده، علی بن اسماعیل، و هندای، عبدالحمید. المحکم و المحيط الأعظم. ۱۱ ج. بیروت - لبنان: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۱-۲۰۰۰.
۳۲. ابن منظور، محمد بن مکرم. لسان العرب. ۱۵ ج. بیروت - لبنان: دار الفکر، بدون تاریخ.
۳۳. احمد مصطفی، مراغی. تفسیر المراغی. ۶ ج. بیروت - لبنان: دار الفکر، چاپ اول.
۳۴. حمیری، نشوان بن سعید، عمری، حسین، اریانی، مطهر بن علی، و عبدالله، یوسف محمد. شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلام. ۱۲ ج. دمشق - سوریه: دار الفکر، ۱۴۲۰-۱۹۹۹.
۳۵. حیدری، محمد. معجم الأفعال المتداولة و مواطن استعمالها. ۱ ج. قم: مرکز العالمی للدراسات الإسلامیة، ۱۳۸۱-۱۴۲۳.
۳۶. دار المشرق. المنجد فی اللغة العربیة المعاصرة. ۱ ج. بیروت - لبنان: دار المشرق، ۲۰۰۰.
۳۷. رضا، محمد رشید. تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. ۱۲ ج. بیروت - لبنان: دار المعرفة، ۱۴۱۴ ه.ق.
۳۸. رفیق، عجم. موسوعه مصطلحات اصول عند المسلمین: مصطلحات اصول الفقه عند المسلمین. ۱ ج. بیروت - لبنان: مکتبه لبنان ناشرون، بی تا.
۳۹. زمخشری، محمود بن عمر. أساس البلاغة. ۱ ج. بیروت - لبنان: دار صادر، ۱۳۹۹-۱۹۷۹.
۴۰. مصطفی، ابراهیم. المعجم الوسیط. ۲ ج. استانبول - ترکیه: دار الدعوة، ۱۹۸۹-۱۳۶۸.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر. مثال‌های زیبای قرآن. ۲ ج. قم: نسل جوان، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.
۴۲. مهنا، عبدالله علی. لسان اللسان: تهذیب لسان العرب. ۱ ج. بیروت - لبنان: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۳.

٤٣. نوری، حسین بن محمدتقی، و مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. ٣٠ ج. بیروت - لبنان: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث، ١٤٠٨-١٩٨٧.
٤٤. ورام، مسعود بن عیسی. تنبيه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعة ورام. ٢ ج. بیروت - لبنان: دار صعب، بدون تاریخ.
٤٥. مجلسی، محمدباقر. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. ١١٠ ج. بیروت - لبنان: مؤسسة الوفاء، چاپ دوم، ١٤٠٣ ه.ق.
٤٦. مکارم شیرازی، ناصر. تفسیر نمونه. ج ١، ٢، ٤، ٢١. تهران: دار الکتب الإسلامية، چاپ سی و دوم، ١٣٧٤ ه.ش.